

VÕIMU KEEL: ASUTUS SUHTLEB KODANIKUGA

Reet Kasik

Ülevaade. Vaatlen artiklis ametikirjade koostamise tekstilisi põhimõtteid ja analüüsin selle taustal üht konkreetset ametiasutusest kodanikule saadetud kirja. Jälgin kirjas avalduvaid võimuvahekordi ja arutlen valitud keelekasutuse sotsiaalsete põhjuste üle. Analüüsi teoreetiliseks raamistikuks on funktsionaalne grammatika ja arusaam tekstist kui keeleliste valikute kogumist (vt nt Halliday 1994), meetoodiliseks aluseks kriitiline tekstianalüüs (vt nt Fairclough 1995). Artikli eesmärgiks on osutada keele tähtsusele võimuvahekordade kujundamisel, säilitamisel ja muutmisel ning näidata, kuidas keel toetab mõnede inimeste (ja nende kaudu institutsioonide) domineerimist teiste üle.*

Võtmesõnad: kriitiline tekstianalüüs, tekstiliigid, ametikirjad, direktiivsus, eesti keel

Keel võimuvahendina

Kriitilise diskursuse- või tekstianalüüsi (kirjanduses kasutatakse mõlemat nime-tust, aga lingvistina eelistan viimast) üksi eesmärke on näidata keelekasutuse ja ühiskondlike protsesside seost ning vastavalt sellele on analüüs kolmemõõtmeline (vt nt Fairclough 1997: 74–92):

- a) tekstitasandil hõlmab see teksti valitud keelenähtuste kirjeldamist;
- b) diskursusetasandil – teksti tootmise ja tarbimise kontekstis – muutub oluliseks keeleliste valikute tõlgendamine;
- c) sotsiokultuurilisel tasandil – ühiskonna sotsiokultuuriliste tavade ja harjumuste kontekstis – saab võimalikuks tõlgenduste ja tähenduste seletamine.

Võimu ja keele suhete kohta on palju oletusi, kuid Eestis on seda valdkonda uuritud vähe. Keelekasutus on kõige üldisem sotsiaalse käitumise vorm, ja selline sotsiaalse käitumise vorm, kus me oleme kõige rohkem sõltuvad nn tervemõistuslikest eelole-

* Artikkel on valminud ETF-i grandil nr 6236 osalisel toel.

tustest, s.t me peame teatud keelekasutustavasid loomulikuks, konventsionaalseks, nende valikut ja tähendust küsimärgistamata ja neile hinnangut andmata. Ma ei vaata selles artiklis mitte ainult seda, kuidas olemasolevad võimusuhted peegelduvad keeles, vaid ka vastupidi: kuidas keel toodab ja loob võimusuhteid. Keel on oluline võimukasutusvahend. Kriitilise lingvistika nime all tuntuks saanud tekstiuurimissuund seletab konventsioone kui võimuvahekordade ja võimuvõitluse tagajärge. See, kelle käes on võim, valib (ja järelikult määrab) suhtlusviisi. Eesmärgiks on selgitada, kuidas tekst konstrueerib tähendusi ja milliseid tähendusi uuritavasse teksti on konstrueeritud. Norman Fairclough' järgi tähendab analüüsi kriitilisus selle arvestamist, et sotsiaalne käitumine ja keelekasutusviisid on seotud põhjuse ja tagajärje suhetega. Keelekasutus sõltub sotsiokultuurilisest kontekstist ja samas mõjutab ning kujundab sedasama sotsiokultuurilist konteksti (Fairclough 1997: 74–78).

Keelekasutus on sotsiaalne tegevus ja keelekasutaja on selle protsessi osaline, sotsiaalne toimija, mitte lihtsalt sõnumi saatja. Teksti autor kasutab keelt oma eesmärkide saavutamiseks valikuliselt. Keeleliste valikutega – valides sõnu, lausestruktuure ja teksti retoorilisi süsteeme – loob autor teatud tunnustega ja teatud tähendusega teksti. Funktsionaalsest aspektist on teksti koostamine eesmärgipärane keelekasutus, keeleliste valikute tegemisel lähtutakse teksti eesmärgist ja funktsioonist. Kõige sagedamini eristatakse tekstitähenduste hulgas kolme tasandit või metafunktsiooni (Halliday 1994):

- a) tähistusfunktsioon keskendub sellele, kuidas keel peegeldab või konstrueerib keelevälist tegelikkust;
- b) suhtlusfunktsioon keskendub sellele, kuidas keel väljendab suhtumist tähistatavasse, kuidas konstrueeritakse suhtlusosaliste rolle ja identiteete;
- c) tekstiline funktsioon keskendub sellele, kuidas ja milliste keelevahenditega saadakse tulemuseks teatud tunnustega sidus terviktekst, mis seatud eesmäärke kõige paremini täidab.

Lisaks maailma nimetamisele, kujutamisele ja teksti konstrueerimisele loob ning kinnistab keel ka sotsiaalseid suhteid, rolle ja identiteete. Keele suhtlusfunktsioon ehk interpersonaalne metafunktsioon tähendab seda, et tekstitootja kasutab keelt kui vahendit selleks, et esitada oma hinnanguid, suhtumisi ja kommentaare ning luua suhe enda ja lugeja vahele. Suhtlustähendus väljendab teksti autori ja lugeja rolle suhtluses ning nendevahelist suhet. Kirjutaja konstrueerib teksti mingilt positsioonilt ja kirjutab ennast seega vastavasse diskursuserolli. Samal ajal annab kirjutaja ka lugejale vastuvõtjana teatud rolli. N. Fairclough' (1997: 17) järgi on interpersonaalsete rollide puhul küsimus sotsiaalsetest suhetest, võimust ning identiteetidest. Michael A. K. Halliday (1994: 68) eristab kahte põhilist diskursuserolli, milleks on andmine ja nõudmine. Kirjutaja kas annab midagi lugejale (nt informatsiooni) või ta nõuab temalt midagi (verbaalset või tegevuslikku reageeringut). Vastavalt sellele moodustub automaatselt ka teksti vastuvõtja roll. Kui autor on andja, siis on teksti vastuvõtja saaja, kui aga autor esineb nõudjana, siis on vastuvõtjale määratud andja roll.

Kui institutsioon saadab isikule kirja, võib sel ülaltoodust lähtudes olla kolm eesmärki: informeerida kirja saajat millestki, küsida temalt mingeid andmeid või veenda saajat toimima teatud viisil, reageerima mingi tegevusega. Keskendun siin viimasele, s.t vaatlen, kuidas esitatakse kirja saajale sõnum selle kohta, mida vastuvõtja peab või peaks tegema. Ametikirjade uurijad eristavad kirjades tavaliselt

kaks osa: direkttiivne osa, kus veendakse kirja saajat midagi tegema, ja taustaosa, kus seda soovi põhjendatakse. Vastavalt kõneaktide teooriast pärit klassikalisele definitsioonile (Searle 1969) on direkttiivne kõneakt selline, mille taotlus on panna keegi midagi tegema. Direkttiivsus kuulub vastuvõtjale suunatud modaalsuse alla. Direkttiivsel verbaalsel tegevusel on eesti keeles mitmeid võimalikke nimetusi: palve, soov, õhutamise, käskimine, suunamine, veenmine, keelamine jne, aga eri nimetustega seostub erinev mentaalne, emotsionaalne lisavarjund, mis hõlmab ka soovi edasiandmise viisi. John Searle (1969) on osutanud, et direkttiivsete sõnade tähendus on seotud autoriteetsusega, näiteks käskimisega seostub ütleja autori-teetsus, seevastu palumisel selline tähendus puudub.

Demonstreerin alguses ühe näite varal, kuidas suhtlusrollide konstrueerimine toimub vahetu kontakti puhul, dialoogilises suhtluses. Näitetekst on pärit N. Fairclough' raamatust "Keel ja võim" (1989) ja kujutab endast katkendit ülekuulamisest politseijaoskonnas. Näide sobib teema illustreerimiseks, kuna ülekuulamisega ja politseiga on tegemist ka siinses artiklis järgnevalt analüüsitava kirjaliku teksti puhul.

Näitetekst on osa dialoogist relvastatud röövi pealtnägija ja politseiniku vahel, kus käib põhilise informatsiooni väljaselgitamine. Pealtnägijalt (n), kes on juhtunust vapustatud, küsitakse juhtunu kohta, politseinik (p) kirjutab väljaselgitatud informatsiooni üles.

- (1) p: Kas te märkasite autos istuvat meest?
- (2) n: Ma nägin ta nägu, jah
- (3) p: Kui vana ta oli?
- (4) n: Umbes 45. Seljas oli tal...
- (5) p: Ja kui pikk?
- (6) n: Meeter kaheksakümmend.
- (7) p: Meeter kaheksakümmend. Juuksed?
- (8) n: Tumedad ja lokkis. Kas see võtab veel kaua? Ma pean minema laste-aeda lastele järele.
- (9) p: Mitte enam kaua. Mismoodi riides?
- (10) n: Ta jättis turjaka mulje, sinised püksid, must...
- (11) p: Teksased?
- (12) n: Jah.

Iseloomustades küsitleva politseiniku ja pealtnägija suhteid kõnealusel juhendumis, osutab N. Fairclough, et suhe on ebavõrdne, politseinik kontrollib kindlalt ülekuulamise käiku ja juhib küsitletavat, ega võta vaevaks pehmentada nõudmisi, mis ta ülekuulatavale esitab. Need küsimused võivad olla küllaltki piinarikkad kellelegi, kes on just pealt näinud vägivaldset kuritegu; p küsimus kõnevoorus (1) näiteks võiks olla esitatud pehmentatud vormis nagu *Kas teil oli mingit võimalust pöörata tähelepanu sellele mehele selle järsu vormi asemel, milles see tegelikult esineb*. Mõnel juhendumil on küsimused taandatud pelgaks üksiksõnaks või lühifraasiks: *kui pikk* voorus (5) ja *juuksed* voorus (7). Sellised redutseeritud küsimused on tüüpilised, kui üks isik täidab formulari teise isiku jaoks, nagu p siin; huvitav on, et situatsiooni tundlik iseloom ei kõiguta blanketitaitmise norme. Ka on märkimisväärne, et politseinik ei anna mingit tagasisidet, näiteks tunnustust või tänu informatsiooni eest, mida ta tunnistajalt saab. Kõnekas on ka viis, kuidas küsitleva reageerib infole,

mida tunnistaja omaalgatuslikult pakub voores (4) ja voores (10). Kaasabi andmist kontrollitakse: p katkestab vastaja kõnevooru 5. ja 11. voorega, ja voores (9) annab minimaalselt lakoonilise vastuse küsimusele, kui kaua see ülekuulamine veel kestab – tunnustamata ülekuulatava probleemi, esitab ta vahetult järgmise küsimuse, lõigates ära tunnistaja võimaluse lisaküsimust esitada.

N. Fairclough rõhutab, et need omadused on sotsiaalsete tingimustega määratud: selline keelekasutus on tingitud politsei ja “üldsuse” vaheliste suhete iseloomust ühiskonnas ja tegelikult kuulub ühe osana neisse suhetesse. Ülekuulatav pealtnägija näib sellist küsitlusstiili aktsepteerivat ja tundub olevat tõepoolest olukorraga täiesti kohanenud tunnistaja. Ta võtab ise passiivselt sisse positsiooni, mis on n-ö konstrueeritud “üldsuse” liikmete jaoks vestluses politseiga. Kõnekas on, kuidas tunnistaja tõlgendab igasuguse politseinikupoolse tänulikkuse puudumist pakutud informatsiooni eest. Kui midagi samasugust juhtuks tavavestluses, siis häiriks see kindlasti suhtlust. Vestluspartner võib tõlgendada sellist keelelist käitumist viitena, et teda kahtlustatakse või tahetakse segadusse ajada. Ta peaaegu kindlasti reageeriks sellele ja jutuajamise tavatu iseloom peegelduks nii või teisiti teksti tunnustes (sealt võiks leida näiteks ootamatuid pause või muid ebakindluse märke). Politseiülekuulamistel arvatavasti tänulikkust eriti ei väljendata, mistõttu ülekuulatav ei tunneta selle puudumist probleemseks, vaid eeldab iseenesestmõistetavana seda tüüpi ülekuulamistel just niisugust tooni. Selline diskursusetüüp on loomulikustunud ja kumbki osaline ei märka seda tegelikult, vaid aktsepteerib sellist vestlusstiili kui enesestmõistetavat. See, kuidas inimesed interpreteerivad teksti tunnuseid, sõltub sellest, milliseid sotsiaalseid (täpsemalt: diskursuse) konventsioone ja kokkuleppeid nad eeldavad valitsevat. Näide illustreerib üht kriitilise lingvistika põhiväidet – et sotsiaalsed tingimused määravad diskursuse omadused.

Kirja direktiivne osa – kutse või korraldus

Järgnevalt analüüsitav kiri on osa sündmusest, mille osaliseks sattusin tahtmatult. Mõistmiseks vajalik situatsioonikontekst on järgmine. Piirkonnas, kus ma elan, juhtus intsident, kuhu sekkus politsei. Meie maja elanikega polnud sel mingit seost, aga meile öeldi, et politseijaoskonnas on tarvis fikseerida meie kinnitused, et keegi meist pole kutsunud süüdistatavat sinna, kus ta ei oleks tohtinud olla. Mõne aja pärast helistaski mulle naisinspektor, pakkus välja aja, mil ta saaks mind vastu võtta ja küsis, kas see aeg sobib mulle. Vestlus oli täiesti viisakas, sõbralik ja mitteametlik. Muuseas teatas ta, et kuna ta mind esimesel helistamisel kätte ei saanud, siis pani ta igaks juhuks posti ka kirjaliku kutse. Järgmisel päeval tõi post mulle selle kirja.

Kiri oli järgmine:

Nimi

Aadress

KUTSE

*Olete kohustatud ilmuma kriminaalasjas nr XXX **tunnistajana** ülekuulamisele 09.02.2006 kell 09.00 XXX Politseiprefektuuri kriminaalosakonna*

XXX kriminaalpolitseirühma juhtivinspektor NN juurde aadressil XXX, kabinet XXX (tel XXX).

Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument.

Kui teil ei ole võimalik määratud ajaks ilmuda, olete vastavalt KrMS § 170 kohustatud sellest viivitamata teatama ning nimetama ka ilmumata jäämise põhjuse. Menetleja kutsel ilmumata jäänud väljakutsutud trahvib eeluurimiskohtuniku prokuratuuri taotlusel või kohus omal algatusel lähtudes KrMS § 138 kohtumääruse alusel kuni kaheksa miinimumpäevapalgamäära ulatuses või kohaldab talle kuni neliteist päevaaresti. Kui ilmumata jääb alaealine süüdistatav või kahtlustatav, trahvib kohus tema vanemat, eestkostjat või hooldajat. Menetleja kutsel ilmumata jäänud väljakutsutud kahtlustatava, süüdistatava, süüdimõistetud, kannatanu või tunnistaja suhtes võib kohaldada sundtoomist või kuulutada ta tagaotsitavaks. Vastavalt KrMS § 139 võib sundtoomisele allutatud isikut kinni pidada nii kaua, kui see on vajalik sundtoomise aluseks oleva menetlustoimingu tegemiseks, kuid mitte kauem kui 48 tundi.

Lugupidamisega

NN

Juhtivinspektor.

Kirja vorm on neutraalselt funktsionaalne. Pealkirjaks on KUTSE ja allkiri sisaldab viisakat tervitusvormelit ning omakäelist allkirja *Lugupidamisega NN, juhtivinspektor*. Selline raamistik eeldaks viisakat ja lugupidavat keelekasutust läbi kogu kirja. Tegelikult konstrueeritakse lõpetava tervitusvormeli ja allkirjaga viisakam suhe kui kirja sisuga. Esimesena torkab silma, et tüüpilist algusvormelit, (nimelist) pöördumist kirja saaja poole, ei ole. Kirjas on vaid üks viisakusväljendit sisaldav lause – *Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument*, kuid see mõjub kirja üldise fooni taustal võõrkehana – viisakas palve range käsu ja ähvarduse vahel.

Direktiivsuse prototüüpne edastamisvorm on imperatiiv. Kuna see on käskiva kõneviisi kongruentne e põhitähendus, siis selline käsu vahendamine on suhteliselt neutraalne: *Tulge kolmapäeval, 9. veebruaril kell 9 sellel ja sellel aadressil*. Praktiliselt on imperatiiv aga peamiselt suulises otsesuhtluses kasutatav keelevorm, kirjalikes tekstides on tema põhiline kasutusvaldkond reklaamikeel (vt Kasik 2000).

“Palumise” ja “käskimise” vahetamine näib sõltuvat protsessiosaliste rollidest. Imperatiivi kasutamine viitab, et käsu täitmine on vastuvõtja, mitte saatja huvides. Näiteks on tähele pandud, et reklaamides tarvitatakse ohtralt imperatiive, aga viisakusvormelid saadavad neid harva (Leech 1966). Seletuseks on pakutud nimelt seda, et meie kultuuris ei ole kombeks kasutada viisakusvormeleid seal, kus käsk on pigem kuulaja kui rääkija huvides: *astu sisse, võta istet, võta veel küpsist*.

Seega on viisakuskeelendi puudumine üheks viisiks, kuidas reklaamijad püüavad esitada oma käsku nii, nagu oleks nende täitmine vastuvõtja huvides. Kui reklaamija ütleks *Palun ostke meie šampooni* või *Kas te võiksite anda oma juustele X-palsamit*, oleks selles vormis implitsiitselt sees tähendus, et soovi täitmine on reklaamija, s.t paluja huvides, et ostja teeb reklaamijale teene, kui ostab nende

toodet. Kuigi enamik käske on mõttekad vaid siis, kui nad on rääkija või kirjutaja huvides, püüavad reklaamid esitada neid sellises vormis, nagu oleks neist kasu eeskätt lugejale/kuulajale (Myers 2001: 48).

Oluline on ka reklaamija enesekindlus, mida püütakse tugevdada süntaktiliste funktsioonidega, esitades asju nagu kindlaid väiteid, mille puhul ütleja on kindel, et sellest on kuulajale/lugejale suurt kasu. Seepärast kasutatakse ka üleskutsete puhul kõige selgemat vormi. *Tule ja proovi!* on enesekindel kutse, seevastu *Ehk oleks teil võimalik läbi astuda ja proovida* tunduks vastuvõtjale ilmselt ebausaldusväärne ja kahtlane. Reklaamijal tegelikku võimu vastuvõtja üle ei ole, seepärast peab ta keelevahenditega osutama, et jutt on tarbija kasust.

Asutuse ja kodaniku suhted on teistsugused. Institutsioon esindab võimu ja tema palved on tõlgendatavad korraldustena, mille täitmist kirja saajalt eeldatakse. Sellegipoolest on demokraatlikus ja tsiviliseeritud ühiskonnas vaikimisi omaks võetud tava, et korraldusedki esitatakse viisakas vormis palvena. Ametikirjades kasutatakse käskivat kõneviisi minimaalselt juhtudel, kui tahetakse viidata, et mingi paberi täitmisest on kliendile kasu ja täitmata jätmisest kahju (Julkunen 2002: 119). Enamasti esitatakse kirja saatja soov palvena: *Palun tulge...* või *Palume teil tulla...*

Viisakusstrateegiasse kuulub nii *paluma*-verb kui ka saaja nimetamine palvega seoses (*teil*). Süntaktiliste laiendite kasutamine *paluma*-verbiga seoses rõhutab palumise leksikaalset, verbaalse protsessi tähendust – meie palume teid või mina palun teid midagi teha. Kui *palun* esineb teksti alguses üksi – *palun makske kassasse* või *palun maksta kassasse*, siis on protsessitähendus taandunud ja *palun* on lihtsalt formaalne, lauseadverbiaalina esinev grammatikaliseerunud vormel. *Makske kassasse* või *maksta kassasse* on iseseisev käsklause, mitte *paluma*-verbi laiend. Seejuures on *da*-infinitiivi vormis esitatud käsk hoopis tugevama kaman-damise varjundiga kui imperatiivvormis, sest imperatiiv pöördelise vormina on siiski isiklik pöördumine adressaadi poole, *da*-infiniitiv on umbisikuline ega viita korralduse saajale. Seega võib *paluma*-verbiga seotud viisakusvormeleid vaadata hierarhiliselt: siin vaadeldutest kõige viisakam on *palume teil teha X*, seejärel *palun tehke X* ning kõige formaalsem *palun teha X*. On ka veel viisakamaid malle, kui palumine esitatakse nominaliseeritult: *pöördun teie poole palvega*, *mul on teile palve* vms. Analüüsitava kirja keskel olev viisakas vormis, kuid ilma isikuviieteta lause *Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument* sisaldab siis õigupoolest minimaalset võimalikku viisakust.

Selles kontekstis tekitab politseijaoskonnast saabunud kiri selle saajas segadust, sest ta on ülesehituselt vastuoluline. Kiri on osaliselt teises isikus pöördumine, osaliselt aga kolmandas isikus umbisikuline teade. Viisakusstrateegiale räägib vastu isikliku pöördumisvormeli puudumine, kuigi kiri kõnetab saajat *teie*-vormis (*Olete kohustatud...*, *Kui teil ei ole võimalik...*). Kirja saatja ei esine kirja tekstis suhtlusosalise rollis: seal pole ühtki *meie*- või *mina*-pronoomenit ega esimeses isikus verbivormi (nt *Ootan teid...*). Kuigi kirja saatja on seesama inspektor ise, kes alla kirjutab *lugupidamisega NN*, ei kirjuta ta enda nimel, vaid on kirja tekstis ennast nimetanud kolmandas isikus, *olete kohustatud ilmuma inspektor NN-i juurde...* Direktiivseks verbiks on *kohustama*, mis eesti keele direktiivseid verbe analüüsinud Heili Orava semantilise analüüsi järgi tähendab 'autoritaarselt, oma staatusest lähtudes kedagi tema tahte vastaselt midagi tegema sundima' (Orav 1998: 64). Käsk

on esitatud saaja rolli fokuseerivas passiivses vormis: *olete kohustatud ilmuma*. Impersonaaliga kaasnev saatja rolli (kes kohustab) taandamine muudab teksti funktsiooni: kirja saatja verbaalse tegevuse asemel representeerib lause vastuvõtja seisundi. Ametlikkust ja direktiivsust rõhutab *ilmuma*-verb (vrd tavateksti *tulema* vms). Ja ometi ei ole kirja nimetuseks *korraldus*, nagu sellise teksti puhul oleks ootuspärane, vaid *kutse*. Kirjas endas ühtki keelelist viidet kutsumisele ei ole.

Kui püüda tõlgendada, missuguseid tähendusi selline sõnastus kirja saajale vahendab, siis kirja vormistusviisi ja kasutatud keelevahendid konstrueerivad eelolevuse, et kirja saaja ei taha kirjas väljendatud soovi täita, et kirja saatnud asutusega suhtlemine on kirja saajale vastumeelne ja teda tuleb selleks sundida. Ja et kirja saatjal on sundimiseks piisavalt autoriteeti. Kohustava lause toon ja direktiivses osas sisalduv oletus sellest, kuidas kirja saaja tegutseb või tahab tegutseda, saab kinnitust ka kirja direktiivsele osale järgneva taustaosa analüüsist, mille eesmärk on demonstreerida, et kirja saatjal tõepoolest on võimu ja võimalusi saajat sundida.

Kirja taustaosa – põhjendus või ähvardus

Tahteavaldusega ehk direktiivse osaga liituva taustaosa funktsioon tegevusele õhutamises tekstiliikides on põhjendada, miks esitatud soovi või palve või korralduse täitmine on vajalik või mõistlik. Reklaamides näiteks on see tavaliselt materiaalne või emotsionaalne isiklik kasu, mis toote omandamisega kaasneb (rahaline sääst, mugav elu, hea tervis, õnn ja armastus) või kahju, mis toote puudumisest tuleneb (raha kulub rohkem, tervis läheb käest ära, kallim ei pane tähele vms). Ametikirjade uurijad väljaspool Eestit on tõdenud, et direktiivsetes kirjades esitatud põhjendused on ratsionaalsed ja informatiivsed, sisaldades viiteid dokumentidele, faktidele, statistilistele andmetele jne, mille eesmärk on tõestada, et esitatud soovi või palve täitmine on arukas. Teiseks on tõdetud, et viiteid negatiivsetele sanktsioonidele, mis soovi täitmata jätmisele järgnevad, esineb ametikirjades suhteliselt harva. Sellisele võimalusele, et esitatud juhtnööre ei täideta, asutuste kirjad üldjuhul ei viita. (Vt nt Honkanen 2002: 144–147.) Ka Eesti ametikirju analüüsinud Egle Pullerits on oma bakalaureusetöös (Pullerits 2005) selgitanud, et kirjade taustaosas esitatakse argumente, põhjendusi, selgitusi, viiteid ja olukorrajeldusi, mis on vajalikud direktiivse osa mõistmiseks.

Selle teabe taustal on siin analüüsitava kiri täiesti erandlik. Tekstis ei ole ühtegi ratsionaalset ega emotsionaalset põhjendust ega selgitust, miks kirja saaja peaks esitatud soovi täitma. Kogu taustaosa on negatiivse teabega, koosneb ähvardusest ja sanktsioonide loetelust, mis järgneb korralduse täitmata jätmisele. Sarnaselt direktiivse osaga, kus üldisest kamandavast toonist langeb välja üks palvelause (*Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument*), on ka taustaosas üks lauseosa, mis pöörduv kirja saaja poole ja viitab saaja olukorra arvestamisele (*Kui teil ei ole võimalik määratud ajaks ilmuda*). Viisakusstrateegia seisukohast on seegi lauseosa vastuoluline. Algas kujutab endast viisakat mööndust (*Kui teil ei ole võimalik*), millele ootaks samas stiilis järke, näiteks *Kui teil ei ole võimalik sel ajal tulla, siis palun helistage sellel ja sellel numbril, et leppida kokku teile sobivam aeg*, selle asemel aga rõhutab väljend *määratud ajaks* jällegi saatja võimupositsiooni ja viitab korraldusele. Ka saava käände kasutamine on tõlgendatav pigem oletusena

võimalikust hilinemisest kui tulemata jätmisest. Järgneb juba kirja algusosast tuttav kamandamisvormel *olete kohustatud sellest viivitamata teatama*, kus käskija võimupositsiooni rõhutab eriliselt ajamäärus *viivitamata*.

Järgnev sanktsioonide loetelu muudab taas kirja saaja ja saatja rollisuhteid. See pole suunatud keeleliselt üldse kirja saajale, vaid viitab referatiivselt ja üldistavalt seadusesätetele, nimetades kirja saajat indefiniitselt *väljakutsutu*-ks või *tema*-ks, kelle suhtluspartneriks ja sanktsioonide rakendajaks pole kirja saatja, vaid eeluurimiskohtunik, kohus või umbisikuline, nimetamata võim (*.. ilmumata jäänud väljakutsutu suhtes võib kohaldada sundtoomist või kuulutada ta tagaotsitavaks*). Võimu üleolevat ja kodanikke ühtse, individualiseerimata alluvate massina käsitavat suhtumist väljendab ka rinnastav loetelu, kus kirja saajale viitav *väljakutsutu* seletatakse lahti kui *kahtlustatav, süüdistatav, süüdimõistetud, kannatanu või tunnistaja*, järgmises lauses viidatakse talle väljendiga *sundtoomisele allutatud isik* – kuigi kirja alguses on kutsutu identifitseeritud üheselt kui tunnistaja. Sellist võrdsustatud liikmetega loetelu saab tõlgendada vaid nii, et kirja saatjale on täiesti ükskõik, kas ta suhtleb kannatanu või süüdistatavaga.

Niisiis on selle kirja saatnud riigi ametiasutus sellesama riigi süütule kodanikule, keda ta ei palu, vaid käsib ja kellele ta oma soovi ei põhjenda, vaid ähvardab, mis kodanikuga juhtub, kui too käsku ei täida. Tekstivahendite valik konstrueerib võimusuhted väga selgelt: siin on ametiasutus, kes ei püüagi oma võimupositsiooni tavapärase keelelise viisakusega maskeerida ja kes lähtub eeldusest, et inimesi sunnib seaduskuulekalt käituma üksnes hirm karistuse ees. Miks ametiasutus nii teeb? Reapolitseinikke ju õpetatakse kodanikega viisakalt käituma, miks pole see laienenud politsei ja kohtu kui institutsiooni kirjalikule suhtlemisele kodanikega? Näen siin kahte võimalikku seletust. Üks on selline, et politsei näol on meil institutsioon, kus on käibele jäänud nõukogulikud suhtlusmallid. Nõukogude riigis oli selline kinnistunud võimusuhte taastootmine ja demonstratsioon mäletatavasti iseloomulik kõigile ametiasutustele. Enamik ametiasutusi on oma suhtlustavasid muutnud demokraatlikule ühiskonnale sobivamaks: viisakaks ja neutraalseks. Politsei ja kohus pole selleni veel jõudnud.

Teine võimalik seletus on, et selline suhtlusviis on teadlikult valitud. Võim peab ennast taastootma ja kasutatavate keeleliste valikutega kinnistatakse ja loomulikustatakse üha uuesti sotsiaalseid rolle ja identiteete, mis kummalegi suhtlusosalisele on võimu poolt määratud. Politsei ja kohus institutsioonina on end oma keelekasutusega distantseerinud teistest riigiasutustest ja demonstreerib oma võimupositsiooni, välistades võimaluse seda vaidlustada. Et suhtlusesmärkide kohta kaugemale minevaid järeldusi teha, peaks võrdlema, missugune on tekstiliselt politsei ja kohtu suhtlusstrateegia kodanikega teistes riikides, nii demokraatlikes kui ka vähem demokraatlikes.

Nagu artikli alguses viidatud, on sellised sotsiaalsed suhted võimalikud vaid niikaua, kui me seda suhtluspartnerina aktsepteerime. Kuni meie ise võtame meile määratud identiteedi vastu leplikult, möönvalt, vabatahtlikult, niikaua peetakse sellise keelekasutusega üleval ja säilitatakse neid sotsiaalseid võimusuhteid, mis neid positsioone määravad. Ja vastupidi, kui valitsevatele konventsioonidele vastu hakatakse, kui neid ei võeta loomulikena, iseenesest mõistetavatena, vaid küsimärgistatakse, protestitakse ja nõutakse suhtlemistavade muutust, siis võib keelekasutus kaasa aidata ka sotsiaalsete suhete muutmisele. Praeguse keelekasu-

tusega konstrueeritav suhe on võim ja hirm võimu ees. Kui keelekasutust muuta, võib-olla siis seaduskuulekas kodanik ei peagi demokraatlikus riigis politseid ja kohut kartma.

Kirjandus

- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1997. *Miten media puhuu*. Tampere: Vastapaino.
- Halliday, Michael A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Honkanen, Suvi 2002. Päämäärien valtakunta. Välttämättömyys ja toiminta viraston ohjailevissa kirjeissa. – Vesa Heikkinen (toim.). *Virkapukuinen kieli*. Tietolipas 182. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 137–166.
- Julkunen, Verna 2002. Ystävällisesti Kansaneläkelaitos. – Vesa Heikkinen (toim.). *Virkapukuinen kieli*. Tietolipas 182. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 107–122.
- Kasik, Reet 2000. Reklamikeel tekstiliigina. – Tiit Hennoste (toim.). *Eesti keele allkeeled*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 111–127.
- Leech, Geoffrey 1966. *English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. London: Longman.
- Myers, Greg 2001. *Words in Ads*. London: Arnold.
- Orav, Heili 1998. Eesti keele direktiivverbide semantilise välja struktuur tesaurusena. Magistritöö üldkeeleteaduse alal. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Pullerits, Egle 2005. Ametikiri kui tekst: struktuur ja keelekasutus. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts*. Cambridge University Press.

Reet Kasiku (Tartu Ülikool) teaduslikeks huvialadeks on eesti keele sõnamoodustus, tekstianalüüs ja tekstiliigid (ajakirjanduskeel, reklaamikeel).
reet.kasik@ut.ee

LANGUAGE OF POWER

Reet Kasik

University of Tartu

A concrete letter, sent from a public office to an Estonian citizen, is analysed against the background of the textual principles of writing an official letter. The power relations reflected in the text have inspired a discussion on the possible social reasons behind such language use. The theoretical framework of the analysis relies on functional grammar and the idea of text as a set of linguistic choices, while the methodical basis of the study is provided by critical text analysis and critical discourse analysis. The focus lies on the means used in an official letter to express and enhance directivity and the discursive roles construed by the text for the sender and the addressee. The aim is to point out the essential role of language in the designing, maintaining and changing power relations, and to show how language may support the domination of some people and, via those people, of some institutions over some other people.

Keywords: critical text analysis, genres, official letters, directivity, Estonian